

УДК 349.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.3>

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАЧІВ У СФЕРІ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ

Лісова Т.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3747-1733>,
e-mail: t.v.lisova@nlu.edu.ua*

Лісова Т.В. До питання про права та обов'язки землекористувачів у сфері відновлення земель.

Статтю присвячено проблемі правового забезпечення прав та обов'язків землекористувачів у сфері відновлення земель. У статті підкреслюється, що значна частина земель незалежно від їх цільового призначення вимагає проведення невідкладних заходів відновлення, проте у наукових працях висвітлено лише окремі аспекти правової охорони та відновлення земель, а комплексного аналізу питань щодо забезпечення реалізації прав та виконання обов'язків власників та користувачів земельних ділянок щодо їх охорони та відновлення фактично не існує.

У статті наголошено, що зміст правовідносин складають суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Досліджено точки зору науковців щодо вказаних понять. Акцентовано увагу, що правовідносини у сфері відновлення земель належать до правовідносин активного типу, адже забезпечення відновлення земель потребує активних дій з боку зобов'язаних суб'єктів.

Головним правовідносинах з відновлення земель є юридичний обов'язок, що знаходить свій прояв в активній поведінці зобов'язаної особи з метою забезпечення суб'єктивних прав інших суб'єктів.

Проаналізовано загальні права та обов'язки користувачів земельних ділянок за чинним земельним законодавством. Досліджено правові колізії та прогалини у вказаній царині. Наголошено, що відновлювати земельні ділянки повинні як їх власники, так і користувачі у процесі їх експлуатації. Запропоновано внесення відповідних змін до земельного законодавства щодо розширення та систематизації прав та обов'язків користувачів земельних ділянок.

Розглянуто підстави примусового припинення прав на земельні ділянки. Акцентовано увагу на особливостях підстави примусового припинення права користування земельною ділянкою, що полягає в неусуненні допущених порушень законодавства землекористувачем.

Певну увагу приділено проблемі відновлення земель в умовах бойових дій. Досліджено питання щодо відшкодування заподіяних збитків внаслідок надзвичайних ситуацій та збройної агресії. Проаналізовано законодавчі норми, спрямовані на визначення шкоди та відшкодування шкоди власникам та користувачам земельних ділянок.

Ключові слова: земельні ділянки, власники, користувачі, права, обов'язки, відновлення, охорона, примусове припинення прав, відшкодування, збитки.

Lisova T.V. To the issue of the rights and obligations of land users in the field of land restoration.

The article is devoted to the problem of legal protection of the rights and obligations of land users in the field of land restoration. The article emphasizes that a significant part of lands, regardless of their purpose, requires urgent restoration measures, however, scientific works highlight only certain aspects of legal protection and restoration of lands, as well as a comprehensive analysis of issues related to ensuring the realization of the rights and fulfillment of the obligations of owners and users of land plots for their protection and restoration actually do not exist.

The article emphasizes that the content of legal relations consists of subjective rights and legal obligations. The viewpoints of scientists regarding the specified concepts were studied. Attention is

drawn to the fact that legal relations in the field of land restoration belong to the active type of legal relations, because the provision of land restoration requires active actions on the part of the obliged entities.

The main legal relationship for land restoration is a legal obligation that manifests itself in the active behavior of the obligated person in order to ensure the subjective rights of other subjects.

The general rights and responsibilities of land plot users under current land legislation have been analyzed. Legal conflicts and gaps in the specified area have been studied. It was emphasized that land plots should be restored by both their owners and users in the process of their exploitation. It is proposed to make appropriate changes to the land legislation regarding the expansion and systematization of the rights and obligations of land plot users.

The author examines the grounds for compulsory termination of rights to land plots. The author emphasizes the peculiarities of the grounds for compulsory termination of the right to use a land plot, which is the failure to eliminate the committed violations of the law by the land user.

Some attention is paid to the problem of land restoration in the conditions of hostilities. The issue of compensation for damages caused as a result of emergency situations and armed aggression was investigated. Legislative norms aimed at determining damage and compensation for damage to owners and users of land plots have been analyzed.

Key words: land plots, restoration, protection, forced termination of rights, rights, obligations, owners, users, compensation, damages.

Постановка проблеми. В умовах стрімкого погіршення протягом останніх десятиліть стану земель надзвичайно важливим є забезпечення виконання власниками та користувачами земельних ділянок покладених на них земельним законодавством обов'язків у сфері охорони та відновлення земель. Особливої актуальності питання забезпечення прав власників та користувачів земельних ділянок набувають в умовах подолання негативних наслідків збройної агресії РФ. Сьогодні Україна має одну з найбільших за площею замінованих територій. Негативний вплив на стан земель в країні відбувається як через потрапляння снарядів та їх уламків, так і через переміщення військової техніки, будівництво фортифікаційних споруд, адже українські поля посічені вирвами від обстрілів, що сприяє подальшому розвитку ерозійних процесів (йдеться про фізико-хімічну деградацію), що призводить до втрати родючості ґрунтів. Гострою проблемою залишається забезпечення прав власників та користувачів земельних ділянок стосовно визначення розміру шкоди, відшкодування заподіяних збитків внаслідок надзвичайних ситуацій та збройної агресії, а також бойових дій.

Стан опрацювання цієї проблематики. Одна з найскладніших проблем сьогодення – зупинення подальшого погіршення стану земель та їх відновлення набуває невідкладного вирішення. У контексті вище зазначеного доцільно навести роботи таких учених, як Н.С. Гавриш, І.І. Каракаш, П.Ф. Кулинич, Т.К. Оверковська, С.В. Хомінець та ін. Однак більшість їх праць стосується висвітлення лише окремих аспектів правової охорони та відновлення земель. Дослідження питань щодо забезпечення реалізації прав та виконання обов'язків власників та користувачів земельних ділянок щодо їх охорони та відновлення залишилися поза увагою науковців.

Метою статті здійснення аналізу забезпечення сучасним земельним законодавством реалізації прав та виконання обов'язків власників та користувачів земельних ділянок в царині відновлення земель.

Виклад основного матеріалу. Насамперед зазначимо, що зміст правовідносин складають суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Науковці-теоретики розглядають суб'єктивне право як вид і міру можливої (або дозволеної) поведінки суб'єкта права, встановленої для задоволення його інтересів юридичними нормами і забезпечуваної державою. Отже, реалізація того чи іншого права, передбаченого правовими нормами, залежить від волі відповідного суб'єкта.

До ознак суб'єктивного права належать наступні: а) це можливість певної поведінки, б) можливість, яка належить лише уповноваженому суб'єктові і яка надається для задоволення його інтересів, в) воно існує у правовідносинах, г) є мірою можливої поведінки, порушення якої вважається зловживанням правом, д) це право існує лише відповідно до суб'єктивного юридичного обов'язку, е) встановлюється воно нормами права і (є) забезпечується (гарантується) державою [1, с. 157].

Суб'єктивне право реалізується шляхом здійснення права вимагати від зобов'язаних осіб певної поведінки, що є обов'язковим елементом при здійсненні суб'єктивного права, а також передбачає можливість звернення до компетентних державних органів за захистом своїх порушених прав.

Як слушно зазначає Т.Є. Харитонова, суб'єктивному праву властива складна структура. Воно може до свого складу включати певні частини, правомочності, тобто окремі юридичні можливості, що в сукупності складають міру дозволеної поведінки уповноваженої особи [2, с. 243].

Що ж до суб'єктивного обов'язку, то останній становить собою вид і міру належної (або необхідної) поведінки суб'єкта права, яка встановлена юридичними нормами для задоволення інтересів уповноваженої особи і яка забезпечується державою.

Серед основних ознак юридичного обов'язку виокремлюють: (а) необхідність певної поведінки, (б) належність правозобов'язаній особі, (в) покладання з метою задоволення інтересів уповноваженої особи, (г) існування виключно у правовідносинах, (д) це міра необхідної поведінки, (е) існування відповідно тільки до суб'єктивного права, (є) установа правовими нормами, (ж) забезпечення гарантування державою [1, с. 158].

Необхідно підкреслити, що правовідносини у сфері відновлення земель належать до правовідносин активного типу. Забезпечення відновлення земель потребує активних дій з боку зобов'язаних суб'єктів. Не є можливим проведення консервації деградованих і малопродуктивних земель, рекультивативних робіт без замовлення відповідного проєкту, розробленого виконавцем робіт із землеустрою. Про необхідність активних дій свідчить і проведення заліснення деградованих та малопродуктивних земель, і засівання їх, у певних випадках, відповідними травами.

Отже, головним у цих правовідносинах є юридичний обов'язок, що знаходить свій прояв в активній поведінці зобов'язаної особи з метою забезпечення суб'єктивних прав інших суб'єктів. Таким чином, у правовідносинах у сфері відновлення земель права й обов'язки можуть бути реалізовані виключно в тісному взаємозв'язку, адже праву одного учасника цих відносин завжди кореспондує обов'язок іншого.

Насамперед варто підкреслити, що статті 95 та 96 Земельного кодексу України передбачають загальні права й обов'язки користувачів земельних ділянок, і лише деякі з них належать до прав та обов'язків суб'єктів правовідносин щодо відновлення земель [3].

Серед прав користувачів земельних ділянок слід виокремити право вимагати від особи, яка незаконно змінила її рельєф, привести її в попередній стан за свій рахунок і право на відшкодування цією особою заподіяних йому збитків. У ст. 52 Закону України «Про охорону земель» йдеться, що роботи зі зняття, складування, збереження й нанесення ґрунтової маси на порушені земельні ділянки провадяться за рахунок фізичних і юридичних осіб, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив [4]. Отже, особи, внаслідок діяльності яких відбулося погіршення якісного стану земельних ділянок, порушення ґрунтового покриву зобов'язані сплатити вартість відповідних робіт щодо приведення земельної ділянки у попередній стан та відшкодувати заподіяні збитки.

Доцільно підкреслити, що статтею 96 Земельного кодексу України на землекористувачів покладається обов'язок за свій рахунок приводити земельну ділянку в попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком випадків незаконної зміни рельєфу не власником такої земельної ділянки, а також підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі [3]. Зі змісту вказаної статті випливає, що землекористувач зобов'язаний за свій рахунок привести в попередній стан земельну ділянку в разі незаконної зміни її рельєфу, якщо такі дії вчинені, зокрема, її власником. У наведеному випадку йдеться про виникнення колізії між правовими нормами ст. 96 Земельного кодексу України і ст. 52 Закону України «Про охорону земель», адже роботи зі зняття, складування, збереження й нанесення ґрунтової маси на порушені земельні ділянки провадяться за рахунок фізичних і юридичних осіб, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив. Крім того, за ст. 55 цього ж закону заходи з відновлення стану еродованих, деградованих і порушених з їх вини земель та органічно поєднаних з ними інших природних ресурсів та об'єктів довкілля і запобігання заростанню сільськогосподарських угідь бур'янами, чагарниками і дрібноліссям здійснюється за рахунок коштів власників і користувачів земельних ділянок [4].

Землекористувачі не зобов'язані за власний рахунок приводити в попередній стан земельну ділянку в разі незаконної зміни рельєфу її власником, за винятком, якщо договором оренди буде передбачено провадження відповідних дій орендарем за власний рахунок. Отже, здійснення

зазначеної вище процедури покладається на тих суб'єктів, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив, рельєф земельної ділянки. Акцентуємо увагу на тому, що внаслідок непереборної сили, зокрема стихійного лиха, також відбувається погіршення первісного якісного стану земель, порушення їх ґрунтового покриву, втрата відповідних виконуваних ними функцій. Отже, відповідно до ст. 11 Закону України «Про оренду землі» від 06 жовтня 1998 р., № 161-XIV (в редакції від 02 жовтня 2003 р., № 1211-IV) [5] ризик випадкового знищення або пошкодження об'єкта оренди несе власник земельної ділянки, тобто орендодавець. Проте, якщо договором оренди не передбачено інше.

Аналогічний підхід законодавця до обов'язків власників і користувачів земельних ділянок фіксується й у Законі України «Про охорону земель», у ст. 35 якого закріплено, що власники й користувачі земельних ділянок при провадженні господарської діяльності зобов'язані: а) підвищувати родючість ґрунтів, зберігати інші корисні властивості землі на основі застосування екологічнобезпечних технологій обробітку й техніки; б) вживати інші заходи, які зменшують негативний вплив на ґрунти; в) запобігати безповоротній втраті гумусу, поживних елементів тощо; г) дотримуватися стандартів і нормативів при здійсненні протиерозійних, агротехнічних, агрохімічних, меліоративних та інших заходів, пов'язаних з охороною земель, збереженням і підвищенням родючості ґрунтів (ст. 35) [4]. Проте в цьому Законі не названо обов'язку власників і користувачів земельних ділянок відновити втрачену родючість ґрунтів та інші корисні властивості землі у процесі господарської діяльності.

У той же час, навіть за дбайливого здійснення регулярного підвищення рівня родючості ґрунтів і збереження інших корисних властивостей землі, ані власники земельних ділянок, ані землекористувачі не застраховані як ні від стихійних сил природи, ні від дій сторонніх осіб, унаслідок чого погіршується первісний якісний стан земель, виникають і набувають поширення процеси їх деградації, порушення рельєфу. У зв'язку із цим гостро постає проблема відновлення стану порушених земель, їх якісного стану і забезпечення виконання ними належних їм функцій.

Відновлювати земельні ділянки повинні як їх власники, так і користувачі у процесі їх експлуатації. У цьому випадку існує єдиний об'єкт використання, охорони й відновлення – земельна ділянка. Наголосимо, що раціонально використовуючи земельні ділянки, їх власники й користувачі забезпечують тим самим і їх охорону. На жаль, поширеними є випадки ігнорування у процесі використання власниками й землекористувачами земельних ділянок ґрунтозахисних технологій, дотримання оптимального співвідношення земельних угідь, своєчасного проведення сівозмін тощо.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового договору оренди землі» від 3 березня 2004 р., № 220 встановлено обов'язок орендаря повернути орендодавцеві земельну ділянку (земельні ділянки) після припинення дії договору у стані, не гіршому порівняно з тим, у якому він одержав її в оренду [6]. Отже, для забезпечення збереження земель пропонується внести зміни до ст. 25 цього Закону щодо закріплення такого обов'язку за орендарем. Доцільно також указати на такий обов'язок в чинному Земельному кодексі України і стосовно земельних ділянок, що використовуються на праві емпфітевзису.

Згідно зі ст. 32 Закону України «Про оренду землі» випадкове знищення або пошкодження об'єкта оренди, що істотно перешкоджає передбаченому договором подальшому використанню земельної ділянки за цільовим призначенням, є підставою припинення договору оренди шляхом його розірвання на вимогу однієї зі сторін за рішенням суду [5]. Таким чином, учинення орендарем дій, які призвели до пошкодження земельної ділянки (втрати первісного її якісного стану, інших корисних властивостей) або навіть до знищення, служить вагомою підставою для звернення її власника до суду з позовом про припинення дії договору оренди шляхом його розірвання.

Слід зазначити, що вимоги повернення орендарем земельної ділянки власнику у первісному стані стосуються не лише земель сільськогосподарського призначення. У випадках, передбачених Законом, вимога повернути земельну ділянку у первісному стані може стосуватися й земель інших категорій. Так, за змістом ст. 417 Цивільного кодексу України у випадку недосягнення домовленості між власником земельної ділянки й землекористувачем при припиненні права користування ділянкою, на якій була споруджена будівля (споруда), її власник має право вимагати від власника будівлі (споруди) її знесення і приведення земельної ділянки до стану, в якому вона була до надання їй в користування [7]. У такому випадку обов'язковим має бути проведення рекультивациі земель, порушених внаслідок будівельних робіт.

Таким чином, землекористувачі зобов'язані не тільки підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі, а й приводити конкретну земельну ділянку в належний стан у разі незаконної зміни її рельєфу, відновлювати родючість ґрунтів, інші корисні властивості і втрачені функції земель. Отже, необхідно закріпити обов'язок користувачів земельних ділянок у ст. 96 Земельного кодексу України відновлювати родючість ґрунтів й інші корисні властивості землі, а також приводити земельну ділянку в попередній стан у випадку зміни її рельєфу.

Невиконання суб'єктом обов'язків з відновлення якісного стану земель за ст. 143 Земельного кодексу України виступає підставою для примусового припинення його прав на земельну ділянку в разі неусунення допущених порушень законодавства, що полягають у забрудненні земель радіоактивними й хімічними речовинами, відходами, стічними водами, бактеріально-паразитичними й карантинно-шкідливими організмами, в засміченні забороненими рослинами, в пошкодженні і знищенні родючого шару ґрунту.

Підкреслимо, що примусове припинення прав на земельні ділянки здійснюється у судовому порядку. При цьому, відповідно до ст. 144 Земельного кодексу України з позовом до суду може звернутися орган державного контролю за використанням та охороною земель. Аналогічні повноваження належать і органу державного контролю за охороною навколишнього природного середовища. За вказаною вище підставою припиняється право оренди, емфітевзису, суперфіцію, земельного сервітуту, а також право постійного користування земельною ділянкою у разі неусунення наслідків порушення земельного законодавства після повторного припису про припинення правопорушення та усунення його наслідків.

Крім того, свідоме невиконання особою обов'язків з відновлення земель виступає підставою для притягнення її до адміністративної, цивільної, а в деяких випадках навіть до кримінальної відповідальності.

На суттєве поглиблення кризових явищ щодо сучасного стану земель значною мірою впливають проведення військових дій на території України та тимчасова окупація частини її території.

З метою відшкодування збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, насамперед вельми важливо визначити розмір шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану.

У сучасних умовах слід вважати дієвим крок Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України стосовно затвердження його наказом «Методики визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану» від 04 квітня 2022 р., № 167 [8]. За Методикою, повідомити про факт забруднення земельної ділянки може, зокрема, й власник або користувач земельної ділянки, що забезпечить йому можливість не тільки уникнути притягнення до юридичної відповідальності за її забруднення та псування, а й розраховувати на відшкодування збитків. Йдеться про земельні ділянки будь-якого цільового призначення.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» від 20 березня 2022 р. № 326 основні показники, які мають бути оцінені при визначенні шкоди, завданій земельним ресурсам є наступні: фактичні витрати на рекультивацію земель, які були порушені внаслідок бойових дій, будівництва, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, огорож, прикордонних знаків, прикордонних просік, комунікацій для облаштування державного кордону; витрати на відновлення меліоративних площ й на розмінування [9].

Зокрема, відповідно до Наказу Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації» від 18 травня 2022 р. № 295 витрати власників землі та землекористувачів на рекультивацію земель, які були порушені внаслідок бойових дій, визначаються на підставі кошторисної вартості запроєктованих робіт відповідних реалізованих робочих проектів землеустрою щодо рекультивації порушених земель [10]. Відповідальними за визначення шкоди та збитків є обласні, Київська міська державні адміністрації (на час дії воєнного стану – військові адміністрації). При цьому розмір завданих збитків власникам та користувачам земельних ділянок сільськогосподарського призначення, в тому числі із урахуванням фактично понесених витрат на приведення земельних ділянок у придатний для використання стан, визначається відповідно до Порядку визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. № 284.

Висновки. Треба наголосити, що права й обов'язки користувачів земельних ділянок потребують систематизації й удосконалення їх закріплення в чинному земельному законодавстві.

Права користувачів земельних ділянок у сфері правовідносин щодо їх відновлення впливають зі змісту земельного законодавства. Це право: (а) вимагати від особи, яка змінила рельєф земельної ділянки, приведення її в попередній стан за свій рахунок і відшкодування цією особою заподіяних збитків; (б) отримати у придатному для використання стані рекультивовані землі по закінченні будівництва (реконструкції) меліоративних систем та об'єктів інженерної інфраструктури; (в) бути звільненим від сплати земельного податку за використання земельних ділянок, що перебувають у консервації тощо.

Землекористувачам належить також право на: (а) одержання коштів з Державного або місцевого бюджету для відновлення попереднього стану земель, порушених не з їх вини, і (б) на отримання компенсації з бюджетних коштів при зниженні доходу внаслідок тимчасової консервації деградованих і малопродуктивних земель, що стали такими не з їх вини (ст. 205 Земельного кодексу України) [3]. Зазначене підтверджують і норми ст. 55 Закону України «Про охорону земель», за якою користувачі земельних ділянок мають право за рахунок Державного бюджету України: а) вживати заходи, спрямовані на усунення причин і наслідків негативного впливу на земельні ресурси і ґрунти внаслідок стихійного лиха або в разі неможливості встановлення винних у цьому фізичних чи юридичних осіб, на рекультивацію земель, порушених у період до 1990 р.; б) будувати і здійснювати реконструкцію протиерозійних, гідротехнічних і протизсувних споруд, меліоративних систем відповідно до закону. За рахунок місцевих бюджетів землекористувачам належить право виконувати роботи з відновлення земель, якщо негативний вплив на них відбувся не з їх вини [4].

Якщо виокремити спеціальні обов'язки цих суб'єктів у сфері відновлення земель, до них найперше потрібно віднести: (а) відновлення родючості ґрунтів, інших корисних властивостей і функцій земель; (б) приведення земельної ділянки за свій рахунок у попередній стан у випадку зміни її рельєфу, за винятком, якщо така зміна спричинена іншою особою; у такому разі ця процедура здійснюється за рахунок останньої; (в) замовлення робочого проекту землеустрою щодо проведення рекультивації земель, які зазнали змін у структурі рельєфу, в екологічному стані ґрунтів чи материнських порід і в гідрологічному режимі внаслідок проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт; (г) дотримання правил і встановленого режиму експлуатації меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури.

Крім того, землекористувач зобов'язаний повернути власникові земельну ділянку (земельні ділянки) після припинення дії договору у стані, не гіршому порівняно з тим, у якому він одержав її в користування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ведерніков Ю.А., Папірна А.В. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 333 с.
2. Харитонova Т.Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2016. 424 с.
3. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.
4. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.
5. Про оренду землі: Закон України від 06.10.98 р. № 161-XIV в ред. від 02.10.03 № 1211-IV. *Офіц. вісн. України*. 2003. № 44. Ст. 2288.
6. Про затвердження Типового договору оренди землі: пост. КМУ від 03.03.2004 р. № 220. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 9. Ст. 527.
7. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
8. Методика визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану: затв. Наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 04.04.22 р. № 167. *Офіц. вісн. України*. 2022. № 31. Ст. 1677.

9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» від 20 березня 2022 р. № 326. *Офіц. вісн. України*. 2022. № 26. Ст. 1413.
10. Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації» від 18 травня 2022 р. № 295. *Офіц. вісн. України*. 2022. № 45. Ст. 2479.